

ห้องสมุดมนุษย์: แนวคิดและการปฏิบัติในพระศาสนา A Human Library: Concept and Practicality in the Buddhist View

พระมหาธมม อธิษฐาน (ศรีจันทร์พ้อง) และ รองศาสตราจารย์ ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิตร
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษาแนวคิดและรูปแบบห้องสมุดมนุษย์ (2) เพื่อศึกษาแนวคิดและการปฏิบัติตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (3) เพื่อสังเคราะห์ห้องสมุดมนุษย์ในพระศาสนาของพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยผู้วิจัยใช้การศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการศึกษาเชิงคุณภาพ (Quality Research) มุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และศาสตร์สากลในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เป็นแนวคิดทฤษฎี และกระบวนการของกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ ในประเด็นเกี่ยวกับการสร้างรูปแบบห้องสมุดมนุษย์ในพระศาสนาเถรวาท แล้วนำเสนอด้วยกระบวนการวิเคราะห์และสังเคราะห์เชิงพรรณนา ขณะที่ผลการศึกษาวิจัย พบว่าห้องสมุดมนุษย์เป็นกิจกรรมที่มุ่งเน้นการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้อ่าน (Reader) กับหนังสือมนุษย์ (Human Book) ทั้งในระดับบุคคลและกลุ่มย่อย ซึ่งสอดคล้องกับกระบวนการธรรมสากัจฉาทางพระพุทธศาสนาที่เป็นกลไกสำคัญในรอยต่อของพัฒนาการทางพระพุทธศาสนาและหลักฐานทางประวัติศาสตร์จากงานวรรณกรรมเรื่องประชุมพระราชาพญาที่สะท้อนบทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบันได้ 3 ประการ คือ 1) การรักษาและถ่ายทอดมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม 2) การแก้ไขปัญหาสังคมในมิติพระพุทธศาสนา 3) การบ่มเพาะพุทธิปัญญา โดยบูรณาการแนวคิดการพัฒนาปัญญาในธรรมและหลักสัพพายะ 4 กล่าวคือสถานที่ บุคคล อาหารและธรรม ในกรอบพระธรรมวินัยได้เป็นอย่างดี ส่วนการปฏิบัติตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าแนวคิดห้องสมุดมนุษย์เป็นแกนสำคัญต่อพัฒนาการของสังคมสงฆ์โดยเห็นได้อย่างชัดเจนจากกระบวนการบัญญัติสิกขาบท กระบวนการธรรมสากัจฉา ตลอดจนกระบวนการทำสังคายนาอันเป็นต้นแบบในการทำสังคายนาในยุคต่อ ๆ มา และการสังเคราะห์ห้องสมุดมนุษย์ในพระศาสนาของพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าพระพุทธศาสนาเป็นรากเหง้าของวัฒนธรรมไทยและถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือบ่มเพาะคุณธรรมจริยธรรมในสังคมไทยมาอย่างยาวนาน ดังนั้น พระสงฆ์จึงเป็นหนังสือมนุษย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย

คำสำคัญ: ห้องสมุดมนุษย์ มนุษย์ในพระพุทธศาสนา การปฏิบัติในพระศาสนาของพระพุทธศาสนา

Abstract

This dissertation entitled has three objectives: 1) to study the idea and the form of Human Library, 2) to study the idea and the practice of Human Library from the scripture of Theravada Buddhism, and 3) to create the form of Human Library from the idea of Theravada Buddhism. The researcher use the documentary research and quality research to study the details in Tipitaka and modern science both in ideas and theories concerning the process of the activity of Human Library about how to create a form of Human Library in the idea of Theravada Buddhist perspective and then the contents analysis and synthesis were done in a descriptive form While the study results, it was found that human library is the activity which is emphasized on the relationship between reader and human book both at the individual and small group. It is conformed to the process of Dhammasākacchā in Buddhist and it is also regarded as the mechanism that obviously plays the essential role in the development of Buddhism and historical evidence from the literary works on the Royal Interrogative meeting which reflect the roles of Buddhist monks in Thai society since Ayutthaya period till the present time in 3 ways as follows: 1) maintaining and teaching the cultural heritages, 2) solving social problem in Buddhist way, and 3) cultivating wisdom by integrating the ideas about the development of wisdom in Dhamma and 4 Sappāyas: place, people, food and Dharma in Buddhist discipline, As of the practice of Human Library from the scripture of Theravada Buddhism, it was found that The human library concept is central to the development of monastic society. This is clearly evident from the categorization process. Process of Dharma talk The process of doing the modeling in the later stages and the synthesis of the human library in view of Theravada Buddhism. Buddhism is the root of Thai culture and has been used as a tool to cultivate morality and ethics in Thai society for so long, so the monks are human books effectively.

Keywords: Human Library, Human in Buddhist, Practicality in the Buddhist View

บทนำ

การสื่อสาร เป็นพื้นฐานและทักษะที่จำเป็นของสังคม สังคมจะดำรงอยู่อย่างสงบสุขได้ต้องอาศัย การสื่อสารเพื่อเสริมสร้างปฏิสัมพันธ์อันดีระหว่างสมาชิกของสังคมเพื่อเรียนรู้ รับรู้และสนองตอบความต้องการ ของกันและกัน อันนำไปสู่ความเข้มแข็งของสังคม ดังนั้น การสื่อสารจึงเปรียบเสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงสังคม ถ้าปราศจากการสื่อสาร สังคมก็ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่หรือแม้แต่จะดำรงอยู่ได้ (เสถียร เขยประทับ, 2531: 261) โดยเฉพาะในแง่มุมทางศาสนาที่การสื่อสารมีบทบาทสำคัญต่อการเผยแผ่และหล่อเลี้ยงศาสนธรรม อย่างไรก็ตาม การศึกษาพบว่า รูปแบบของการสื่อสารเชิงพุทธศาสนาตั้งแต่ยุคพุทธกาลที่พบเห็นโดยทั่วไปมักเป็นไป

ในลักษณะของการสื่อสารทางเดียว (One-way Communication) ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนจากการใช้คำเรียกผู้นำลัทธิศาสนาเป็นศาสดา (ผู้แสดง, ผู้สอน) ผู้รับการแสดงธรรมเป็นสาวก (ผู้ฟัง) ทั้งนี้ อาจสืบเนื่องมาจากพระสัมมา สัมพุทธเจ้า และพระสาวกที่สำคัญในยุคแรกเป็นผู้บรรลุคุณธรรมพิเศษซึ่งสามารถหยั่งรู้ภาวะจิตผู้ฟัง (เจโตปริยญาณ) ดังนั้น จึงปรากฏว่าการเผยแผ่ธรรมลักษณะดังกล่าวจึงสามารถประสบผลสำเร็จได้เป็นอย่างดี ขณะที่ยุคหลังถึงพุทธกาลพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาที่สามารถบรรลุคุณธรรมขั้นสูงพบหาได้น้อยพร้อมกันนี้ จากผลการวิจัยจากสาขาวิชาวิทยาศาสตร์พบว่า การสื่อสารทางเดียวเป็นปัญหาหรือช่องว่างในการสื่อสารของสถาบันสงฆ์ไทย และมีส่วนสำคัญที่อาจทำให้คนไทยหรือสังคมไทยเหินห่างจากธรรมะ ทั้งนี้ จากข้อเท็จจริงปรากฏว่า พระสงฆ์ที่เป็นองค์ปาฐก (ผู้ส่งสาร) ส่วนมากมักทำการเทศน์หรือถ่ายทอดธรรมะ (ส่งสาร) โดยขาดหลักและวิธีการตลอดจนรูปแบบที่เหมาะสม มิได้มีการวิเคราะห์ผู้ฟัง (ผู้รับสาร) ที่เป็นเป้าหมายส่วนใหญ่ของการเทศน์แต่ละครั้งขาดความรู้ และประสบการณ์ในด้านการพูดต่อสาธารณชนใช้ศัพท์ภาษาบาลีที่เข้าใจยากมากเกินไป นิยายประกอบหรือตัวอย่างประกอบลำสมัยไม่เห็นจริงไม่อาจเปรียบเทียบกับสังคมปัจจุบันได้ (ปิ่นนิตดา นพพนวัน, 2533: 2) สภาพการณ์ดังกล่าวได้บ่อนเซาะทำลายเสถียรภาพของพระพุทธศาสนาและสังคมไทยซึ่งมีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมให้อ่อนแอลงตามลำดับ ทั้งนี้ เพราะพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่มีความเจริญมั่นคงอยู่ได้ก็เพราะความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดเกื้อกูลกันระหว่างพระกับชาวบ้านและแรงงานสนับสนุนกำลังคนที่จะเป็น “เลือดใหม่” ให้แก่พระศาสนาเป็นสำคัญ ส่วนสังคมไทยอ่อนแอลงก็เพราะขาดหลักยึด และความเชื่อมโยงด้านศาสนธรรมในการปรับดุลความสัมพันธ์กับอิทธิพลจากโลกภายนอกที่มาพร้อมกับความทันสมัยอย่างรู้เท่าทันและไม่เกิดโทษ (พระไพศาล วิสาโล, 2546: 84-85) ท่ามกลางกระแสวิกฤตของการเป็นอาณานิคมทางวัฒนธรรม (Cultural Colonialism) ตั้งแต่ยุคพัฒนา พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ซึ่งนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงระดับโครงสร้างสังคม และกระบวนทัศน์ที่เป็นการบิดเบือนอย่างลึกซึ้งและหลอมละลายใหม่เพื่อตอบสนองตัวตน โดยเครื่องมือที่สำคัญ คือ สื่อ และการโฆษณาที่โหมประโคมลัทธิบริโภคนิยม และปัจเจกชนนิยมจนกระทั่งมาถึงในยุคปัจจุบัน (สุวิดา แสงสีหนาท, 2549: 17-18)

อย่างไรก็ดี ในยุโรปเหนือเกิดปรากฏการณ์ทางสังคมในรูปของการสื่อสารภายใต้แนวคิดที่เรียกว่า “ห้องสมุดมนุษย์” ซึ่งมีการริเริ่มขึ้นในปี ค.ศ. 1993 (พ.ศ. 2536) และขยายตัวอย่างเร็วจนนำมาสู่การก่อตั้งองค์กรห้องสมุดมนุษย์ที่โคเปนเฮเกนปี ค.ศ. 2008 (พ.ศ. 2551) โดยทำหน้าที่สนับสนุนและพัฒนาข้อมูลความเคลื่อนไหวของห้องสมุดมนุษย์ในทุกทวีปทั่วโลกกว่า 70 ประเทศและได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในแคนาดา โดยมีการกำหนดให้วันที่ 26 มกราคมของทุกปี เป็น “วันห้องสมุดมนุษย์ (Human Library Day)” (คงศักดิ์ สังฆมานนท์ และคณะ 2556: 11-12)

ขณะที่สังคมไทยกำลังเผชิญหน้ากับวิกฤตด้านการสื่อสารอย่างต่อเนื่องในปัจจุบัน ดังนั้น แนวคิดและการดำเนินการ “ห้องสมุดมนุษย์” จึงเป็นเรื่องที่ควรแก่การนำมาศึกษาวิเคราะห์ เพื่อหาความเป็นไปได้ในการนำมาบูรณาการในมิติของพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจไม่ใช่เพียงเป็นทางเลือกในการชดเชยข้อบกพร่องทางการสื่อสารเชิงพุทธในสภาพสังคมปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังสามารถนำมาพัฒนาเพื่อตอบสนองต่อปรากฏการณ์ของสังคมไทยปัจจุบัน ตลอดจนเป็นกุญแจสำคัญในการรับมือกับความเปลี่ยนแปลงจากคลื่นโลกาภิวัตน์อย่างมีประสิทธิภาพในอนาคตได้อีกด้วย

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาแนวคิด และรูปแบบห้องสมุดมนุษย์
2. เพื่อศึกษาแนวคิด และการปฏิบัติตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
3. เพื่อสังเคราะห์ห้องสมุดมนุษย์ในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท

ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

1. ห้องสมุดมนุษย์ เป็นนวัตกรรมทางการเรียนรู้ที่ต่อยอดจากห้องสมุดสาธารณะที่มุ่งเน้นการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้อ่าน คือ ผู้ร่วมกิจกรรม กับหนังสือ คือ บุคคลที่มีประสบการณ์มุมมองในชีวิตเฉพาะด้าน หรือวิถีชีวิตที่เป็นอัตลักษณ์ผ่านการสนทนาในประเด็นเรื่องราวที่เป็นจุดสนใจของสังคมตามเนื้อหารายละเอียดของหนังสือ แต่ละเล่มโดยผู้อ่านสามารถตั้งคำถามขอคำแนะนำเรียนรู้พระคัมภีร์ และข้อมูลทั่วไปอย่างเป็นอิสระ และเป็นธรรมชาติตามความสนใจในแบบจำลองการทำงานของห้องสมุดเพื่อใช้ควบคุมกิจกรรมซึ่งประกอบด้วย การสร้างรายการหนังสือ (มนุษย์) และคำอธิบายสั้น ๆ การออกบัตรการยืม-คืนหนังสือและดำเนินการอื่น ๆ ตามพื้นฐานระบบปฏิบัติการประจำวันของห้องสมุด โดยทำหน้าที่เป็นเวทีสาธารณะ และแลกเปลี่ยนทัศนคติซึ่งเปิดพื้นที่ให้ผู้อ่าน และหนังสือที่ถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจ ความคิด และมุมมองของตนผ่านการสนทนาอย่างตรงไปตรงมา เป็นส่วนตัว และเป็นมิตรแต่ยังคงเอกลักษณ์ในการเป็นพื้นที่สำหรับค้นคว้าข้อมูล และการเรียนรู้ของห้องสมุดสาธารณะ

นอกจากนี้ การดำเนินการของห้องสมุดมนุษย์ยังมีการเสนอมุมมองที่ควรพิจารณา คือ ดำเนินการกิจอย่างเป็นกลางโดยเป็นพื้นที่ปลอดภัยสำหรับการเรียนรู้ การมีสภาพแวดล้อมแบบเปิดที่เชิญชวนให้ผู้อ่านซักถาม ในรายละเอียดการเป็นส่วนขยายห้องสมุดสำหรับขับเคลื่อนไปสู่องค์กรอื่น ๆ เพื่อกระชับความสัมพันธ์ และส่งเสริมสัมพันธ์ภาพที่เข้มแข็ง และที่สำคัญ คือ การดำเนินโครงการจำเป็นต้องมีความเชื่อมโยงกับบริบทของท้องถิ่น หรือการมีส่วนร่วมกับชุมชนเพราะเป็นฐานของผู้อ่าน และหนังสือซึ่งมุ่งเน้นการเป็นเครื่องมือผสานความสัมพันธ์อันดีระหว่างโครงสร้างอื่น ๆ ของชุมชน

ขณะที่การดำเนินกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ในประเทศไทยพบว่า ยังมีการดำเนินกิจกรรมภายในแวดวงจำกัด ทั้งนี้ เนื่องจากแนวคิดเรื่องห้องสมุดมนุษย์ยังไม่มีที่แพร่หลายมากนัก ผู้บริหารหน่วยงานและบุคลากรผู้มีส่วนเกี่ยวข้องยังขาดความรู้ความเข้าใจต่อหลักคิด รูปแบบ และการดำเนินการ และทักษะที่นอกเหนือไปจากความรู้ทางสาขาวิชาชีพ และแนวปฏิบัติโดยปกติที่จำเป็นต้องมีการพัฒนาควบคู่ไปกับการดำเนินการ ดังนั้น ผู้บริหารองค์กร หรือหน่วยงานจึงมีบทบาทสำคัญเชิงนโยบายในการกำหนดภาพรวมของกิจกรรม และความต้องการของกลุ่มเป้าหมายซึ่งจะเป็นไปอย่างสอดคล้องกับเงื่อนไขของกิจกรรมอย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ยังพบว่า แนวคิดหลักของกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ในประเทศไทยมุ่งเน้นในการนำเสนอประเด็นเรื่องราว ที่เป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมท้องถิ่น ในลักษณะการอนุรักษ์ สนับสนุนส่งเสริม และยกระดับภูมิปัญญาชาวบ้าน ในรูปแบบของการสื่อสารระหว่างหนังสือมนุษย์ (ผู้มีองค์ความรู้เฉพาะ) กับผู้ฟัง (ผู้เข้าร่วมกิจกรรม) ควบคู่ไปกับการใช้สื่อ Social Media ในบริหารกิจกรรม การบันทึกข้อมูล การจัดเก็บข้อมูล และเผยแพร่ต่อสาธารณชนที่นอกจากจะเป็นการเน้นย้ำบทบาทของห้องสมุดในฐานะการเป็นแหล่งเรียนรู้ และเป็นแหล่งสร้างสรรค์สังคมแห่งการเรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว ยังเป็นการตอบสนองต่อนโยบาย

ของรัฐบาลในการกลไกขับเคลื่อนที่สำคัญในการกระจายอำนาจลงสู่ท้องถิ่นได้อีกด้วย

2. กระบวนการธรรมสภาัจฉา เป็นกระบวนการสื่อสารแบบสองทางในกรอบของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า การสนทนาธรรม หรือธรรมสภาัจฉา และได้รับการนำมาปฏิบัติอย่างเป็นระบบขึ้นจากแนวคิดในการจัดเสนาสนะสำหรับภิกษุของพระทัฬหฬลบุตร (อง.เอกก. 20/214/28) ที่จัดเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้เล่าเรียนพระไตรปิฎกแต่ละประเภทไว้กลุ่มเดียวกัน เพื่อให้สามารถสอบสวน วินิจฉัยและสนทนากัน (วิ.มหา. (ไทย) 1/382/806) ได้อย่างครอบคลุมลึกซึ้งและเป็นอุปการะแก่การศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา ขณะเดียวกันก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทสำหรับการขอโอกาสสอบถามปัญหาเกี่ยวกับพระธรรมวินัยให้ตรงกับเรื่องที่ต้องการทราบ (วิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1219/360-361) ไว้โดยตรงด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ ยังพบเงื่อนไขสำคัญในการบัญญัติสิกขาบทอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ ในภิกขุวิวัฏฐิ์ปรากฏเหตุการณ์ขณะพระสารีบุตรกราบทูลขอการบัญญัติสิกขาบทโดยมุ่งต่อเสถียรภาพของพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม ในกรณีนี้ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธต่อการร้องขอดังกล่าวโดยให้เหตุผลว่า จะทรงรอให้มีเหตุอันควรเกิดขึ้นจึงบัญญัติสิกขาบทและยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง (วิ.มหา.1/21/13) โดยได้รับบรรณาธิบายในเวลาต่อมาว่า คนทั้งหลายอาจไม่เห็นด้วยต่อพระบัญญัติโดยไม่มีเหตุอันควร เพราะไม่เห็นความเป็นไปได้ที่ภิกษุทั้งหลายผู้ละเครื่องญาติ ทรัพย์สมบัติ หรือกระทั่งราชสมบัติออกบวชด้วยความเลื่อมใสในธรรม และเคารพต่อแบบแผนการประพฤติของพระองค์โดยไม่คำนึงถึงชีวิต และร่างกายจะละเมิดต่อสิกขาที่ทรงบัญญัติขึ้น เหมือนนายแพทย์เรียกบุคคลที่ยังไม่เกิดหัวฝีขึ้นมาทำการผ่าตัดรักษาจนสำเร็จก็ไม่ใช่ที่ยอมรับจากผู้รับการรักษา (วิ.มหา.อ. 1/354-358) และสะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนจากกระบวนการบัญญัติสิกขาบทจากกรณีที่มีผู้ติเตียนพฤติกรรมของภิกษุ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องนั้นจึงโปรดให้ประชุมสงฆ์และทรงสอบถามเรื่องราวจนทราบชัดเจนแล้ว จึงตรัสโทษและชี้แจงธรรมมีกถาตามสมควรแก่กรณีและยกสิกขาบทขึ้นแสดง (วิ.มหา. 1/84/74)

โดยทรงบูรณาการเหตุในการบัญญัติสิกขาบทกับกระบวนการสื่อสารแบบสองทางได้อย่างมีประสิทธิภาพและครอบคลุมหลากหลายมิติ ทั้งในแง่การเป็นเครื่องมือตอบสนองกลไกทางสังคมในกรณีที่เกิดปมขัดแย้งขึ้นภายในสังคมสงฆ์ การเปิดโอกาสให้ผู้กระทำชี้แจงความบริสุทธิ์ การเป็นกรณีศึกษาสำหรับภิกษุต่อเป้าหมายการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในแง่ความชอบธรรมของบทบัญญัติอันเป็นมาตรฐานทางจริยธรรมที่สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายในการบัญญัติสิกขาบทซึ่งครอบคลุมไปถึงประโยชน์ของสงฆ์ ตัวบุคคล ความบริสุทธิ์แห่งพรหมจรรย์ ประชาชน และพระศาสนา ตลอดจนทรงใช้เป็นโอกาสในการชี้แนวทางการพัฒนาภิกษุเพื่อความเจริญงอกงาม ในพระธรรมวินัยของพระองค์ ขณะเดียวกันก็ทรงปกป้องผู้ประพฤติโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ในฐานะเป็นต้นบัญญัติ (วิ.มหา. 2/603/677) ของสิกขาบทนั้น ๆ ขณะเดียวกัน ก็ได้ทรงวางระเบียบการทำอุโบสถซึ่งเป็นแบบแผนปฏิบัติร่วมกันของภิกษุสงฆ์ที่คอยกระตุ้นเตือนสำนึกของพระภิกษุอย่างสม่ำเสมอทุกปักษ์ แม้พระภิกษุที่ไม่สนใจศึกษา พระวินัยก็จะรู้ได้จากการฟังปาฏิโมกข์ในวันอุโบสถ ซึ่งเป็นที่มาของบัญญัติแห่งสิกขาบทว่า พระภิกษุจะอ้างว่าไม่รับบทบัญญัติในปาฏิโมกข์ไม่ได้ (วิ.มหา. (ไทย) 2/434/641) และสำหรับพระอรหันต์การเข้าร่วมทำอุโบสถ นอกจากจะเป็นการช่วยรักษาพุทธประเพณีแล้วยังมีส่วนในการแนะนำภิกษุอื่นเมื่อเกิดปัญหาเกี่ยวกับพระวินัยในที่ประชุมสงฆ์ด้วย

ในแง่พระสูตรพบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงใช้ธรรมสภาัจฉาเป็นช่องทางสำคัญในการแสดงธรรมและเป็นต้นธารที่มาของพระสูตรทั้งหลายในพระไตรปิฎก นอกจากนี้ยังมีพระพุทธดำรัสรับรองและส่งเสริมให้

ภิกษุทั้งหลายสนทนากันและกัน (ม.ม. 12/313/295-296) โดยตรัสเน้นย้ำความสำคัญไว้คาถาที่ 8 แห่งมงคลสูตรตรัสว่า “การสนทนาธรรมตามกาลนี้เป็นมงคลอันสูงสุด” (ขุ.ข. (ไทย)25/10/8) โดยพระอรรถกถาจารย์อธิบายความเป็นมงคลข้อนี้ว่า”เพราะเป็นเหตุแห่งคุณทั้งหลายมีความฉลาดในอาคม คือนิยายทั้ง 5 เป็นต้น” (ขุ.ข.อ. 1/207)

ขณะที่พระสิริมังคลาจารย์กล่าวถึงการสนทนาธรรมในฐานะที่เป็นมูลรากของพระสูตร คือ เป็นต้นธารแห่งสูตรทั้งหลาย โดยทำการรวบรวมมูลเหตุแห่งพระสูตรและเป็นประเด็นการสนทนาธรรม 4 ประการ คือ (1) เกิดเพราะอริยาศัยของตนเอง (2) เกิดเพราะอริยาอาศัยของผู้อื่น (3) เกิดเพราะเกิดเรื่องขึ้น (4) เกิดเพราะอำนาจแห่งคำถาม (ส.นิ.อ. 2/7) นอกจากนี้ในการสนทนาธรรมโดยปกติธรรมดาในหมู่ภิกษุสมัยพุทธกาล บางคราวพระผู้มีพระภาคเสด็จมาก็อาจมีการทูลถามข้อสงสัยเล็กน้อย เช่น คำยากในพระสูตรที่เพ่งตรัสผ่านไป คำตรัสอธิบายปลีกย่อย ซึ่งไม่ถึงกับเป็นสูตรหนึ่ง แต่พระสงฆ์ก็ถือเป็นสำคัญสำหรับเป็นมาตรฐานในการอธิบายพระสูตรนั้น ๆ แก่ศิษย์ด้วย

ระเบียบวิธีการวิจัย

1. การเก็บและรวบรวมข้อมูล

ทำการค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิ (Primary Sources) โดยศึกษาจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย และเอกสารทุติยภูมิ (Secondary Sources) โดยศึกษาจากอรรถกถา ฎีกาต่าง ๆ วิทยานิพนธ์ ผลงานวิจัย หนังสือ บทความ วารสาร หนังสือพิมพ์ที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อวิจัย ตลอดจนข้อมูลทางเว็บไซต์ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดห้องสมุดมนุษย์และกระบวนการธรรมสภาจณา ตลอดจนสัมภาษณ์นักบริหารการศึกษา นักวิชาการ ผู้ทรงคุณวุฒิซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติงานในกรอบแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ โดยการวิเคราะห์ข้อมูลนำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนา (Descriptive Analysis)

2. ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยแบบผสม (Mixed Method) ซึ่งประกอบด้วย การศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการศึกษาเชิงคุณภาพ (Quality Research) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

1) ขอบเขตด้านเนื้อหาเน้นศึกษาแนวคิด รูปแบบ และกระบวนการดำเนินกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ พร้อมทั้งบริบททางสังคม ศึกษาผลการดำเนินกิจกรรมว่าได้รับผลตอบรับ และสอดคล้องกับแนวคิดของกระบวนการธรรมสภาจณาทางพระพุทธศาสนาอย่างไร จากนั้นจึงทำการวิเคราะห์ สังเคราะห์การสร้าง และพัฒนาห้องสมุดมนุษย์ในทระศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท

2) ขอบเขตด้านข้อมูลนั้น ศึกษาข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Data) โดยศึกษารวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 ตลอดจนศึกษารวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวกับกระบวนการธรรมสภาจณา และข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Data) โดยศึกษาอรรถกถา ฎีกา วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เอกสารทางวิชาการ รายงานการวิจัย วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง และศึกษาข้อมูลของกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ตลอดจนกระบวนการดำเนินการด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น การสัมภาษณ์ การดูสถานที่ ดำเนินกิจกรรม การศึกษาสื่อ วิดีทัศน์ การสัมภาษณ์กลุ่มย่อย เป็นต้น แล้วนำมาสังเคราะห์รวบรวมเป็นข้อมูล

3) ขอบเขตด้านประชากรนั้น ประกอบด้วย นักบริหารการศึกษา นักวิชาการ บรรณารักษ์และผู้ทรงคุณวุฒิซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการดำเนินกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ จำนวน 22 ท่าน

ผลการศึกษา

จากข้อมูลที่ได้รับในการศึกษาการดำเนินกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ในประเทศไทยพบว่า

1. แนวคิดหลักของกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ มีลักษณะดังต่อไปนี้ จากการศึกษาแนวคิดหลักของกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ในประเทศไทยพบว่า มุ่งเน้นในการนำเสนอเรื่องราวที่เป็นอัตลักษณ์ด้านวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญในการอนุรักษ์ สนับสนุนส่งเสริม และยกระดับภูมิปัญญาชาวบ้าน ในรูปแบบของการสื่อสารระหว่างหนังสือมนุษย์ (ผู้มีองค์ความรู้เฉพาะ) กับผู้ฟัง (ผู้เข้าร่วมกิจกรรม) ควบคู่ไปกับการใช้สื่อ Social Media ในบริหารกิจกรรม การบันทึกข้อมูล การจัดเก็บข้อมูล และเผยแพร่ต่อสาธารณชน ซึ่งเน้นย้ำบทบาทของห้องสมุดในฐานะเป็นแหล่งเรียนรู้ และเป็นแหล่งสร้างสรรค์สังคมแห่งการเรียนรู้ตลอดจนเป็นการตอบสนองนโยบายของรัฐในการเป็นกลไกขับเคลื่อนการกระจายอำนาจลงสู่ท้องถิ่นขณะเดียวกันก็มีความเห็นที่ประสานสอดคล้องต่อบทบาทการถ่ายทอดแนวคิด คติธรรมเชิงวัฒนธรรมในมุมมองของพระสงฆ์ อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลในพัฒนาการของกระบวนการธรรมสภาภิบาลในสังคมไทยพบว่า มีการผสมผสานผสานทางความคิดระหว่างการเมืองการปกครองกับอุดมคติทางศาสนาและสะท้อนออกมาอย่างชัดเจนในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ได้ทรงสนใจศึกษาพระพุทธศาสนา และทรงมีพระราชปณิธานต่อพระสงฆ์ในข้อธรรมซึ่งทรงสงสัย และถือเป็นแบบอย่างแก่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อ ๆ มาในการบำเพ็ญพระองค์เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภ์สำหรับการยกย่อง รักษา และฟื้นฟูพระพุทธศาสนา หรือมีพระราชปณิธานในข้อราชการที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพระพุทธศาสนาภายในประเทศตามเค้าโครงพระสูตรที่พระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทูลถามปัญหาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากับคัมภีร์มลินทปัญหา และยังคงมีการยึดถือปฏิบัติเป็นประเพณีจนในปัจจุบัน

2. แนวคิดและการปฏิบัติตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษาแนวคิดและการปฏิบัติตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทโดยเฉพาะจากผลงานวรรณกรรมเรื่องพระราชปณิธาน สะท้อนบทบาทพระสงฆ์ในบริบทของสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาสืบมาจนปัจจุบัน 3 แนวทาง คือ

2.1 การรักษาและถ่ายทอดมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม

จากข้อเท็จจริงตามสภาพภูมิสังคมตั้งแต่บรรพกาล ที่ผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมไทยมีวิถีชีวิตผูกโยงอยู่กับพุทธศาสนาและเป็นรากฐานของวัฒนธรรมประเพณีไทยผ่านการเรียนรู้จนกลายเป็นมรดกทางสังคม ภูมิปัญญาทางสังคม และเป็นวิถีชีวิตหรือแบบอย่างของการดำเนินชีวิตของคนในสังคม โดยมีพระสงฆ์เป็นแกนสำคัญในการรักษาและถ่ายทอดมรดกภูมิปัญญาที่เป็นการตกผลึกของแนวคิด คติธรรม ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาของคนในสังคมซึ่งเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจและอบรมบ่มเพาะคุณธรรมจริยธรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาระบบคุณค่าในสังคมไทยมาอย่างยาวนานขณะที่ผลการประเมินสถานการณ์ต้นทุนทางวัฒนธรรมในปัจจุบันกลับพบว่า วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นจำนวนมากมีความหลากหลาย มีคุณค่า มีเอกลักษณ์โดดเด่นเฉพาะท้องถิ่น ซึ่งสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาประเทศได้เป็นจำนวนมาก ทั้งในส่วน

2.1.1 ทูทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ ได้แก่ ระบบคุณค่า ค่านิยม ความเชื่อ ภาษา จารีต ประเพณี พิธีกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น

2.1.2 ทูทางวัฒนธรรมที่จับต้องได้ ประกอบด้วย โบราณสถาน โบราณวัตถุ สถาปัตยกรรม และศิลปกรรมต่างๆ ที่ติดมากับอาคารโบราณสถาน โบราณวัตถุ รวมถึงอุทยานประวัติศาสตร์ วัดในพระพุทธศาสนา และพิพิธภัณฑ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างมากมายกระจายอยู่ทุกพื้นที่ของประเทศ

ยังขาดการอนุรักษ์ฟื้นฟู พัฒนาต่อยอด อย่างเป็นระบบจริงจัง อีกทั้งยังขาดการบริหารจัดการที่ดี ดังนั้น พระสงฆ์จึงมีบทบาทที่สำคัญยิ่งในการอธิบายคุณค่า ความหมายและถ่ายทอดมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม เพื่อให้เกิดความตระหนักรู้และความเข้าใจต่ออุดมการณ์ของชนบทร่วมสมัยประเพณีทางพระพุทธศาสนา อันเป็นหัวใจสำคัญและจำเป็นต่อสถานการณ์ทางวัฒนธรรมและหล่อเลี้ยงศาสนาธรรมตลอดจนนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของทุนทางวัฒนธรรมอย่างประสานสอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย

2.2 การแก้ไขปัญหาสังคมในมิติพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนามีลักษณะเด่นจากโครงสร้างทางสังคมผ่านบูรณาการในกระบวนการสื่อสารแบบสองทาง หรือธรรมสภาภิเษกซึ่งเป็นผลให้สังคมสงฆ์มีวิวัฒนาการอย่างเป็นระบบ และสามารถนำมาเป็นต้นแบบการจัดระบบการบริหารจัดการชุมชนในทิศทางที่พึงประสงค์ และสอดคล้องกับแนวโน้มของปรากฏการณ์สังคมในปัจจุบันได้เป็นอย่างดีขณะที่สังคมไทยอ่อนแอลงเพราะขาดหลักยึด และความเชื่อมโยงด้านศาสนธรรมในการปรับสมดุลความสัมพันธ์กับอิทธิพลจากโลกภายนอก พระสงฆ์ในฐานะของผู้นำเชิงสติปัญญาจึงมีบทบาทแก้ไขปัญหาสังคมที่มาร่วมกับโลกาภิวัตน์อย่างรู้เท่าทัน และไม่เกิดโทษที่สอดคล้องกับแนวทางของพระพุทธศาสนาที่สนับสนุนส่งเสริมการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ในลักษณะการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และมีส่วนในการทำให้คำปรึกษา และข้อเสนอแนะการบริหารแก่รัฐในด้านที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนเป็นกลไกสำหรับการสร้างความชอบธรรมสำหรับชนชั้นปกครองและอำนาจประโยชน์สุขด้วยศีลธรรมอันดีแก่คนในสังคมไทยตั้งแต่อดีต และมีส่วนสำคัญในการหลอมรวมทางจิตวิญญาณของคนในสังคม ขณะที่รากฐานของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทมีความเจริญมั่นคงอยู่ได้ก็เพราะความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดเกี่ยวเนื่องกันระหว่างพระกับชาวบ้านเป็นสำคัญ

2.3 การบ่มเพาะพุทธปัญญา

การบ่มเพาะพุทธปัญญาเป็นสาระสำคัญที่นอกจากเป็นจุดมุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นระบบการศึกษา เพื่อพัฒนาศักยภาพภายในตัวมนุษย์ที่สามารถนำมาพัฒนาทักษะด้านการรู้คิดที่เป็นโจทย์สำคัญของระบบการศึกษาในศตวรรษที่ 21 ได้อีกด้วย โดยกระบวนการศึกษาเพื่อเข้าถึงปัญญาในธรรม หรือเข้าใจความเป็นจริงอย่างสูงสุดของสภาวะทั้งหลายได้อย่างถูกต้อง โดยพระสงฆ์มีบทบาทในการเป็นกัลยาณมิตรที่จะให้ข้อเสนอแนะ หรือแนวทางปฏิบัติตามหลักทางพระพุทธศาสนาขณะที่การใช้ภาษาในการสื่อสารมักเป็นไปในระดับสมมติ ดังนั้น การสื่อความหมายเพื่อเข้าถึงสัจธรรมได้อย่างโดยสมบูรณ์จึงจำเป็นต้องเข้าถึงระดับปรมัตถ์ด้วยทั้งนี้ เนื่องจากการใช้ภาษาในระดับสมมติก็อาจจะมาบังความจริงระดับปรมัตถ์ได้ ดังนั้นกระบวนการธรรมสภาภิเษกเป็นกลไกในการสะท้อนข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์จากประสบการณ์ของปัจเจกบุคคลมาสู่กระบวนการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนา และสามารถนำไปสู่การพัฒนาชีวิตได้อย่างสัมพันธ์กันครบถ้วนทั้งระบบ คือ ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ตลอดจนอุดหนุนปัญญาที่เห็นสอดคล้องกับสัจธรรม คือ สัมมาทิฐิให้พัฒนาขึ้นไปจนเป็นปัญญาที่เข้าถึงสัจธรรม อันจะส่งผลให้เข้าถึงสันติสุขและอิสรภาพที่แท้จริง

ซึ่งจะเป็นเกณฑ์ตรวจสอบและวัดผลไปในตัวว่า เป็นการเข้าถึงสัจธรรมที่แท้จริง

สอดคล้องกับแนวคิดพื้นฐานของกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ ที่พระสงฆ์จะมีบทบาทเป็นกัลยาณมิตร หรือหนังสือมนุษย์ (Human Book) ซึ่งทำหน้าที่ในการถ่ายทอดแนวคิด คติธรรม ตลอดจนกระตุ้นทักษะการรู้คิดผ่านข้อเท็จจริงในระดับที่สูงขึ้น หรือในระดับปรมาตม์ผ่านประสบการณ์ของผู้ฟังที่ได้รับมาแล้วเพื่อนำไปสู่กระบวนการการพิจารณาให้เห็นธรรมชาติที่แฝงอยู่ในข้อเท็จจริงนั้น ๆ ด้วยตัวเองผ่านการช่องทางการสื่อสารแบบสองทางซึ่งจะเป็นการยกระดับ และสร้างเสริมปัญญาในธรรมซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญตลอดจนประโยชน์ในการเผยแผ่และการปฏิบัติธรรมตามเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนาในสังคมยุคโลกาภิวัตน์

3. การสังเคราะห์ห้องสมุดมนุษย์ในทฤษฎีพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาเรื่องห้องสมุดมนุษย์ในทฤษฎีพระพุทธศาสนาเถรวาทสามารถกำหนดองค์ประกอบเชิงโครงสร้างในรูปแบบรูปของของกิจกรรมได้ดังนี้ (1) กัลยาณมิตร (2) โยนิโสมนสิการ และ (3) ลักษณะที่ป็นสัปปายะ ดังมีรายละเอียดดังนี้

3.1 กัลยาณมิตรได้แก่ พระสงฆ์ในฐานะผู้ศึกษาธรรมเชิงลึกในระบบปริยัติ ปฏิบัติและปฏิเวธ ซึ่งจะมีบทบาทในการสนับสนุน ชักจูงชี้ช่องทางเป็นแบบอย่างตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุนเกื้อกูลแก่กันให้ดำเนินก้าวหน้าในการศึกษาอบรมเพื่อพัฒนาศักยภาพความเป็นมนุษย์ได้เป็นอย่างดี

3.2 โยนิโสมนสิการซึ่งหมายถึง การพิจารณาการทำให้ใจให้ละเอียดถี่ถ้วน กล่าวคือ การคิดพิจารณาอย่างรอบคอบถี่ถ้วนโดยไม่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างตื้นผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดมุ่งหมายของพุทธธรรมได้อย่างถ่องแท้โดยมุ่งคิดวิเคราะห์สิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ที่แยกเป็นลักษณะต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

3.2.1 อุบายมนสิการ กล่าวคือการคิดพิจารณาโดยอุบาย คือ คิดอย่างมีวิธีหรือคิดถูกวิธี หมายถึง ถูกวิธีที่จะเข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวสัจจะทำให้ยังรู้สภาวะลักษณะ และสามารถรู้ลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

3.2.2 ปณมสิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือ คิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับจัดลำดับได้หรือมีลำดับมีขั้นตอนแล่นไปเป็นแถว เป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผล

3.2.3 การณมนสิการ แปลว่าคิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดหาผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล ตามแนวความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย โดยพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลสืบเนื่องถึงการตามลำดับ

3.2.4 อุปาทกมนสิการ แปลว่าคิดให้เกิดผล คือ ใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย (ส.อ. (บาลี) 3/252)

3.3 ลักษณะที่ป็นสัปปายะ กล่าวคือ องค์ประกอบที่เกื้อกูลการดำเนินการและเป้าหมายของกิจกรรม ซึ่งเป็นเครื่องอุดหนุนและกำหนดกรอบในกระบวนการ ซึ่งประกอบด้วย

3.3.1 สถานที่ที่เกื้อกูลแก่การปลูกเร้าต่อกระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติของกลุ่มเป้าหมาย

3.3.2 อาหารที่พอเหมาะและเกื้อกูลต่อร่างกาย

3.3.3 บุคคล คือ บุคคลที่มีองค์ความรู้ ประสบการณ์ มุมมอง ทรงภูมิปัญญาเฉพาะด้าน ซึ่งทำหน้าที่ให้คำปรึกษาอย่างกัลยาณมิตร

3.3.4 ธรรม ที่พอประมาณ และมุ่งเน้นสังฆธรรมระดับสมมติ และปรมาตม์ ซึ่งอาจปิดบังกัน และกันอยู่ในลักษณะที่เป็นความจริงซ้อนความจริง เพื่อสกัดวิชา หรือความหลงไม่รู้จักจริงซึ่งเป็นตัวแปรไปสู่ ความคิดปรุงแต่ง และเป็นกลไกสำคัญต่อการบวนการโยนิโสมนสิการโดยสามารถสรุปโครงสร้างในการสร้าง ปัญหาในธรรม หรือสัมมาทิฐิตามแนวคิด และการปฏิบัติกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ในพระคัมภีร์ของพระพุทธ ศาสนา

ดังนั้น การมีบทบาทของพระสงฆ์ในการบ่มเพาะพุทธปัญญาผ่านกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ จึงเป็นสิ่ง สำคัญยิ่งในบริบทของสังคมไทยที่นอกจากจะเป็นการเผยแผ่ธรรมในกรอบของพระสงฆ์ต่อประชาชนทั่วไปแล้ว ยังเป็นการปลูกเร้าทักษะด้านการรู้คิด คุณธรรมอันเป็นคุณค่าภายในตัวมนุษย์ และบ่มเพาะ หรือปรับเปลี่ยน พฤติกรรมในระบบศีลธรรมตลอดจนเป็นดำเนินไปสู่ปัญญาบริสุทธิ์ หรือปัญญาในธรรมที่เป็นองค์ธรรมเครื่อง สนับสนุนความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ หรืออย่างน้อยก็เพื่ออบรมบ่มเพาะอหิงสาอภัยให้เกิดความนุ่มนวลไปในธรรม และทักษะการรู้คิดอย่างถูกต้อง ซึ่งสอดคล้องกับการพัฒนาทักษะด้านการรู้คิด ซึ่งจำเป็นต่อมนุษย์ในศตวรรษ ที่ 21 และแนวโน้มของระบบการศึกษาที่มีการเรียนรู้ตามอหิงสาอภัยซึ่งมีการสนทนาเป็นฐานสำคัญ ตลอดจน จุดมุ่งหมายของการเผยแผ่และการปฏิบัติธรรมตามเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนา

อภิปรายผล

การศึกษาวิจัยเรื่องห้องสมุดมนุษย์: แนวคิดและการปฏิบัติในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์เพื่อ ได้แก่ 1) ศึกษาแนวคิดและรูปแบบห้องสมุดมนุษย์ 2) เพื่อศึกษาแนวคิดและการปฏิบัติ ตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 3) เพื่อสร้างรูปแบบห้องสมุดมนุษย์ในพระคัมภีร์ ของพระพุทธศาสนาเถรวาทโดยผู้วิจัยใช้การศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการศึกษา เชิงคุณภาพ (Quality Research) มุ่งศึกษาวเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา วรรณกรรม ทางพระพุทธศาสนา และศาสตร์สากลในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เป็นแนวคิด ทฤษฎีและกระบวนการของกิจกรรม ห้องสมุดมนุษย์ ในประเด็นเกี่ยวกับการสร้างรูปแบบห้องสมุดมนุษย์ในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท แล้วนำเสนอด้วยกระบวนการวิเคราะห์และสังเคราะห์ในเชิงพรรณนาโวหาร ซึ่งสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

1) แนวคิดและรูปแบบห้องสมุดมนุษย์การศึกษาวิจัยแสดงให้เห็นว่า ห้องสมุดมนุษย์เป็นกิจกรรม ที่มุ่งเน้นการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้อ่าน (Reader) กับหนังสือมนุษย์ (Human Book) หัวใจสำคัญของกิจกรรม ห้องสมุดมนุษย์ คือ มุ่งเน้นการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล หรือกลุ่มย่อย โดยการแสวงหาและถ่ายทอด ความรู้ ความเข้าใจ มุมมอง ประสบการณ์จากอีกฝ่าย ในลักษณะการพูดคุยอย่างเป็นธรรมชาติ เป็นอิสระและ เปิดกว้าง ภายใต้บรรยากาศที่เป็นมิตร โดยใช้ระบบการบริหารกิจกรรมในรูปแบบของห้องสมุดเพื่อใช้เป็นพื้นที่ แห่งการเรียนรู้ การเป็นส่วนขยายห้องสมุดสำหรับขับเคลื่อนไปสู่องค์กรอื่น ๆ การกระชับความสัมพันธ์และ ส่งเสริมสัมพันธภาพ ที่เข้มแข็ง ซึ่งจำเป็นต้องมีความเชื่อมโยงกับบริบทของท้องถิ่น หรือการมีส่วนร่วมกับชุมชน เพราะเป็นฐานของผู้อ่านและหนังสือซึ่งมุ่งเน้นการเป็นเครื่องมือสื่อสารความสัมพันธ์อันดีระหว่างโครงสร้าง อื่น ๆ ของชุมชน

2) แนวคิดและการปฏิบัติตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทการศึกษาวิจัย แสดงให้เห็นว่าแนวคิด และการปฏิบัติตามแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ถูกนำมาใช้ตั้งแต่สมัยพุทธกาลโดยเห็นได้

อย่างชัดเจนจากแนวคิดการจัดระบบกระบวนการธรรมสภาของพระทัฬหฬลลบุตร ซึ่งมีการจัดเสนาสนะสำหรับภิกษุที่สนใจในเรื่องเดียวกันไว้กลุ่มเดียวกันเพื่อสะดวกแก่การเรียนรู้ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกัน ในขณะเดียวกัน ก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทที่สอดคล้องกับแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ไว้ด้วยเช่นกัน ในกรณีการถามปัญหาที่ต้องระบุเรื่องให้ตรงกับสิ่งที่ต้องการทราบ

นอกจากนี้ ยังเห็นได้อย่างชัดเจนจากโครงสร้างของสังคัมภีร์ โดยกระบวนการบัญญัติสิกขาบทที่เกิดขึ้นจากการที่มีผู้ติเตียนพฤติกรรมของภิกษุ และเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องจึงโปรดให้ประชุมสงฆ์ ทรงทำการสอบถามเรื่องราวได้ชัดเจนโดยพร้อมหน้ากันแล้วจึงตรัสโทษ และชี้แจงธรรมีกถาตามสมควรแก่กรณี แล้วจึงยกสิกขาบทขึ้นแสดงสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการบัญญัติพระวินัยที่ครอบคลุมไปถึงประโยชน์ของสงฆ์โดยรวมบุคคล ตลอดจนประโยชน์พระศาสนาโดยตรงขณะเดียวกันก็พบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับรอง และให้การสนับสนุนกระบวนการใช้เหตุผล เพื่อแสวงหาข้อเท็จจริงในรูปแบบธรรมสภาจนรวมถึงเป็นกระบวนการสำคัญของการศึกษาของพระสงฆ์ในรูปแบบมุขปาฐะด้วย

3) รูปแบบห้องสมุดมนุษย์ในทรรศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทในมุมมองของพระพุทธศาสนาสามารถถอดแนวคิดห้องสมุดมนุษย์ในลักษณะของการถ่ายทอดศาสนธรรมผ่านกระบวนการธรรมสภาที่พระสงฆ์เป็นแกนสำคัญในการสืบทอดพุทธธรรมโดยพื้นฐานของหน้าที่โดยตรง คือ การศึกษาพระธรรมวินัยและการพัฒนาจิต โดยเฉพาะในสังคมไทยมีการผสมผสานความคิดระหว่างการเมืองการปกครองกับอุดมคติทางศาสนาตลอดจนนำหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนามาใช้ในการสั่งสอนอบรมพลเมืองอย่างไรก็ดีกระบวนการธรรมสภาปรากฏขึ้นเป็นรูปธรรมในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ได้ทรงสนใจศึกษาพระพุทธศาสนา และทรงมีพระราชปณิธานถึงพระสงฆ์ให้ถวายวิสัชนาหลักพระธรรมวินัยที่ทรงสงสัย และถือเป็นแบบอย่างแก่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อ ๆ มาในการบำเพ็ญพระองค์เป็นองค์ศาสนูปถัมภกจะทรงยกย่อง รักษา รวมถึงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา หรือมีพระราชปณิธานในข้อราชการที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพระพุทธศาสนาภายในประเทศ โดยอาศัยเค้าโครงจากพระสูตรที่พระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทูลถามปัญหาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากับคัมภีร์มิลินทปัญหา และยังคงมีการยึดถือปฏิบัติเป็นประเพณีจนในปัจจุบันจากโครงสร้างหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นนี้สามารถกำหนดบทบาทของพระสงฆ์ตามแนวคิด และการปฏิบัติในรูปแบบของห้องสมุดมนุษย์ในทรรศนะพระพุทธศาสนาเถรวาทได้เป็น 3 แนวทาง คือ

การรักษาและถ่ายทอดมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม

สถาบันสงฆ์มีบทบาทสำคัญต่อวัฒนธรรมของสังคมไทยที่เป็นเครื่องสนับสนุนส่งเสริมระเบียบแบบแผน ความสงบสุข และเจริญก้าวหน้าทางวัตถุ และจิตใจเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงความเป็นเอกภาพ ความเป็นเอกลักษณ์ และเป็นเครื่องกำหนดวัดความเจริญของสังคมตลอดจนมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของประชาชนและความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติ ขณะที่ข้อเท็จจริงกลับปรากฏว่ามรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมเหล่านี้ยังขาดการอนุรักษ์ฟื้นฟู พัฒนาต่อยอดอย่างเป็นระบบจริงจัง ทั้งยังขาดการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพอย่างไรก็ดีจากแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์บ่งชี้ว่า พระสงฆ์ในฐานะเป็นผู้สืบทอดศาสนธรรมมีบทบาทสำคัญในการอธิบายคุณค่า ความหมายและถ่ายทอดภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม เพื่อให้เกิดความตระหนักรู้ และความเข้าใจต่ออุดมการณ์ของขนบธรรมเนียมประเพณีทั้งหลาย ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของพัฒนาการ และเชื่อมโยงกับบทบาทในการสงเคราะห์ประชาชนด้วยหลักธรรมตลอดจนเป็นการจรรโลงสังคมให้สามารถอยู่ร่วมเป็นปึกติสุขและความเจริญทางจิตวิญญาณต่อไป

การแก้ไขปัญหาสังคมในมิติพระพุทธศาสนา

สถาบันสงฆ์มีความเชื่อมโยงกับสังคมไทยอย่างเป็นเอกภาพซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากความเป็นศูนย์กลางทางจิตวิญญาณของชุมชนมาตั้งแต่อดีต ที่นอกจากจะเป็นหน้าที่ในฐานะของการเป็นส่วนหนึ่งในสังคมไทยแล้วยังเป็นไปอย่างสอดคล้องกับแนวทางปฏิบัติที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสนับสนุนส่งเสริมการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ในลักษณะการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นผลให้พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในนำเอาหลัก พระธรรมวินัยมาใช้เพื่อการแก้ไขความขัดแย้ง ตลอดจนความมีส่วนร่วมสนับสนุนการจัดการในส่วนที่เกี่ยวข้องในชุมชน หรือกระทั่งระดับชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพที่ไม่เพียงเป็นการสร้างความชอบธรรมในการบริหารงานเท่านั้นแต่ยังเป็นการช่วยอำนวยความสะดวกแก่ประชากรในสังคมในอีกทางหนึ่ง ขณะเดียวกันยังอาจนำกลไกเชิงระบบในสังคมสงฆ์มาใช้เป็นต้นแบบการบริหารจัดการชุมชนให้เป็นไปในทิศทางที่พึงประสงค์อย่างสอดคล้องกับแนวโน้มของปรากฏการณ์สังคมปัจจุบันได้อีกด้วย

การบ่มเพาะพุทธิปัญญา

การบ่มเพาะพุทธิปัญญาเป็นสาระสำคัญโดยตรง ที่นอกจากเป็นจุดมุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนาแล้วยังเป็นระบบการศึกษาเพื่อพัฒนาศักยภาพภายในตัวมนุษย์ที่สามารถรับมือกับความจำเป็นต่อการพัฒนาทักษะด้านการรู้คิดที่เป็นโจทย์สำคัญของระบบการศึกษาในศตวรรษที่ 21 ด้วย ขณะเดียวกันก็เป็นกระบวนการศึกษาทางพระพุทธศาสนาเป็นวิธีการเรียนรู้ เพื่อเข้าถึงปัญญาในธรรม หรือเข้าใจความเป็นจริงอย่างสูงสุดของสภาวะทั้งหลายได้อย่างถูกต้อง และเป็นกระบวนการหลักของการเรียนรู้ของพระสงฆ์ต่อเป้าหมายในการอยู่ประพาสพรหมจรรย์โดยตรง และมีหน้าที่ส่งเคราะห์ประชาชนด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ดังนั้นจึงมีบทบาทสำคัญในการเป็นกลไกลดมิติที่จะให้ข้อเสนอแนะ หรือชี้แจงแนวทางประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องแก่ผู้อื่นด้วย ดังนั้น การมีบทบาทของพระสงฆ์ในการบ่มเพาะพุทธิปัญญาผ่านกิจกรรมห้องสมุดมนุษย์ จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในบริบทของสังคมไทย ที่นอกจากจะเป็นการเผยแผ่ธรรมในกรอบของพระสงฆ์ต่อประชาชนทั่วไปแล้วยังเป็นการปลูกเร้าทักษะด้านการรู้คิด คุณธรรมอันเป็นคุณค่าภายในตัวมนุษย์ และบ่มเพาะ หรือปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในระบบศีลธรรม ตลอดจนเป็นดำเนินไปสู่ปัญญาบริสุทธิ์ หรือปัญญาในธรรมที่เป็นองค์ธรรมเครื่องสนับสนุนความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ หรืออย่างน้อยก็เพื่ออบรมบ่มเพาะอหังการให้เกิดความน้อยไปในธรรมและทักษะการรู้คิดอย่างถูกต้องซึ่งเป็นคุณค่ารวมต่อพระพุทธศาสนาและสังคมไทย

ข้อเสนอแนะ

ห้องมนุษย์ เป็นนวัตกรรมการเรียนรู้ในพื้นฐานปฏิบัติการที่ต่อยอดจากห้องสมุดสาธารณะซึ่งมุ่งเน้นการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่าง ผู้อ่าน คือ คนในชุมชน หรือผู้เข้าร่วมกิจกรรม กับหนังสือ คือ บุคคลที่มีประสบการณ์หรือมุมมองในชีวิตเฉพาะด้านและมีวิถีชีวิตที่เป็นอัตลักษณ์ ผ่านกระบวนการสนทนาในรายละเอียดของหนังสือมนุษย์ โดยผู้อ่านสามารถตั้งคำถาม ขอคำแนะนำ เรียนรู้ทรรศนะคติ และข้อมูลทั่วไปอย่างเป็นอิสระ และเป็นธรรมชาติภายใต้ระบบการทำงานของห้องสมุดในการควบคุมกิจกรรม ซึ่งประกอบด้วย รายการหนังสือมนุษย์ที่ผู้มีจิตอาสาได้ทำการลงทะเบียนไว้ และคำอธิบายข้อมูลหนังสือสั้น ๆ การออกบัตร การยืม-คืนหนังสือ และดำเนินการอื่น ๆ ตามพื้นฐานระบบปฏิบัติการของห้องสมุด ซึ่งเป็นการเปิดพื้นที่ให้ผู้อ่านและหนังสือที่ถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจ ความคิด และมุมมองของตนผ่านการสนทนาอย่างตรงไปตรงมาในบรรยากาศแบบเปิดเป็น

กลาง และปลอดภัยเป็นส่วนขยายห้องสมุดสำหรับขับเคลื่อนไปสู่ภาคส่วนอื่น ๆ ภายในสังคม เพื่อกระชับความสัมพันธ์ และส่งเสริมสัมพันธภาพที่เข้มแข็ง และที่สำคัญ คือ การดำเนินโครงการจำเป็นต้องมีความเชื่อมโยงกับบริบทของท้องถิ่น หรือการมีส่วนร่วมกับชุมชนเพราะเป็นฐานของผู้อ่าน และหนังสือซึ่งมุ่งเน้นการเป็นเครื่องมือประสานความสัมพันธ์อันดีระหว่างโครงสร้างอื่น ๆ ของชุมชน

อย่างไรก็ดี จากข้อมูลที่ได้รับในการศึกษาการดำเนินกิจกรรมห้องสมุดมนุษยในประเทศไทยพบว่า ยังมีการดำเนินกิจกรรมยังไม่เป็นที่แพร่หลายมากนัก ผู้บริหารหน่วยงานและบุคลากรผู้มีส่วนเกี่ยวข้องยังขาดความรู้ความเข้าใจต่อหลักคิด รูปแบบ และการดำเนินการ และทักษะที่นอกเหนือไปจากความรู้ทางสาขาวิชาชีพ และแนวปฏิบัติโดยปกติที่จำเป็นต้องมีการพัฒนาควบคู่ไปกับการดำเนินการ ดังนั้น ผู้บริหารองค์กรหรือหน่วยงาน จึงมีบทบาทสำคัญเชิงนโยบายในการกำหนดภาพรวมของกิจกรรม และความต้องการของกลุ่มเป้าหมายซึ่งจะให้เป็นไปอย่างสอดคล้องกับเงื่อนไขของกิจกรรมอย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ยังพบว่า แนวคิดหลักของกิจกรรมห้องสมุดมนุษยในประเทศไทยมุ่งเน้นในการนำเสนอประเด็นเรื่องราวที่เป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมท้องถิ่น ในลักษณะการอนุรักษ์ สนับสนุนส่งเสริม และยกระดับภูมิปัญญาชาวบ้าน ในรูปแบบของการสื่อสารระหว่างหนังสือมนุษย (ผู้มั่งคั่งความรู้เฉพาะ) กับผู้ฟัง (ผู้เข้าร่วมกิจกรรม) ที่สอดคล้องจากการศึกษารูปแบบการสื่อสารสองทางในมุมมองของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ธรรมสากัจฉา” ในสมัยพุทธกาลที่มีการสื่อสารระหว่างบุคคลหรือกลุ่มย่อยในลักษณะการเป็นตัวแทนทางศาสนา อย่างไรก็ตาม กระบวนการธรรมสากัจฉาในสังคมไทยปรากฏขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ได้ทรงสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาและทรงมีพระราชปณิธานถึงสมเด็จพระสังฆราช และพระราชคณะใหญ่่น้อยให้ถวายวิสัชนาในข้อธรรมซึ่งทรงสงสัย และถือเป็นแบบอย่างแก่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อ ๆ มาในการบำเพ็ญพระองค์เป็นองค์ศาสนูปถัมภกจะทรงยกย่อง รักษา รวมถึงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา หรือมีพระราชปณิธานในข้อราชการที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพระพุทธศาสนาภายในประเทศ โดยอาศัยเค้าโครงจากพระสูตรที่พระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทูลถามปัญหาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากับคัมภีร์มิลินทปัญหาและยังคงมีการยึดถือปฏิบัติเป็นประเพณีจนในปัจจุบัน นอกจากคุณค่าในฐานะที่เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาแล้วยังสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทพระสงฆ์ไทยในบริบทที่แท้จริงของสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาสืบมาจนปัจจุบันจากโครงสร้างหลักฐานทางประวัติศาสตร์ขึ้นนี้สามารถกำหนดบทบาทของพระสงฆ์ตามแนวคิด และการปฏิบัติในรูปแบบของห้องสมุดมนุษยในทศวรรษพระพุทธศาสนาเถรวาทได้เป็น 3 แนวทาง คือ (1) การรักษาและถ่ายทอดมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม (2) การแก้ไขปัญหาสังคมในมิติพระพุทธศาสนา (3) การบ่มเพาะพุทธปัญญาซึ่งสอดคล้องกับกระบวนการการพัฒนาปัญญาในธรรม ที่เป็นกระบวนการคิดวิเคราะห์อย่างถูกวิธีที่จะเข้าถึงความเป็นจริงของธรรมชาติ ตลอดจนหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เป็นไปเพื่อความอนุเคราะห์แก่โลก การสงเคราะห์ประชาชน และเจตนารมณ์แห่งบัพพัญญุตินัยเป็นเครื่องกำกับแนวทางการสื่อสาร

เอกสารอ้างอิง

- คงศักดิ์ สังฆมานนท์ และคณะ. (2556). การพัฒนารูปแบบห้องสมุดมนุษย์ (The Development of a Human Library Model). รายงานการวิจัย สำนักวิทยบริการและเทคโนโลยี สารสนเทศ: มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสานนครราชสีมา.
- ปิ่นนัตตา นพพานวัน. (2533). การศึกษากระบวนการสื่อสารเพื่อเผยแพร่ธรรมะของสถาบันสงฆ์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2558). รู้จักพระไตรปิฎกให้ชัด ให้ตรง. ฉบับธรรมทานเพื่อการศึกษาธรรม. พระไพศาล วิสาโล. (2546). พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤติ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรีสฤษดิ์วงศ์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุวิดา แสงสีหนาท. (2549). ภูมิปัญญาบูรณาการบนฐานคิดพุทธปรัชญา: ยุทธศาสตร์ทางเลือกในการพัฒนาสังคมไทย. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต วิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เสถียร เขยประทับ. (2531). การสื่อสารกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในประเทศด้อยพัฒนา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.